

SECTION 13. Geography. History. Oceanology. Meteorology.

Tatarinov Sergey Iosifovich

candidate of historical Sciences, associate Professor,
Educational and Scientific Professional Pedagogical
Institute of Ukrainian Engineering and Pedagogical
Academy

**THE ROLE OF BAKHMUT DISTRICT COUNCIL IN THE DEVELOPMENT OF
THE TECHNICAL SCHOOLS IN THE 2nd PART OF THE 19th – EARLY 20th
CENTURIES.**

***Abstract:** The process of the establishment of technical schools (handicraft classes, vocational school, Foreman's school, Mining College), the role of the district council and the entrepreneurs in the organization, financing, functioning conditions of these institutions, the curriculum influence on technical training for the Donbas industry is studied in the article on the basis of archival sources and publications of the Bakhmut district in the 2nd part of the 19th – early 20th centuries. The new methods of teaching – the organization of handicraft classes, workshops, lectures at schools for the population, researching plans, school museums' mobile exhibitions, school demonstration farms, shops of students' products were developed by Zemstvo.*

***Key words:** District council, workshop, forging, founding, mine foreman, agronomist.*

УДК 908

**РОЛЬ ЗЕМСКИХ УЧРЕЖДЕНИЙ БАХМУТСКОГО УЕЗДА В РАЗВИТИИ
НАЧАЛЬНЫХ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКИХ ЗАВЕДЕНИЙ В 2-Й
ПОЛОВИНЕ 19 - НАЧАЛЕ 20 ВЕКОВ**

***Аннотация:** В статье на основании архивных источников и печатных изданий земских учреждений Бахмутского уезда исследуется процесс создания учреждений профессионально - технического образования (ремесленных классов, ремесленного училища, Штейгерской школы, горного училища, сельхозшколы) в уезде, роль уездного земства и предпринимателей в организации, финансировании, условия деятельности этих учреждений, учебные планы, их влияние на подготовку технических кадров для промышленности Донбасса во 2 половине 19 - в начале 20 в. Земством были разработаны новые методы обучения - организация ремесленных классов, мастерских, лекции при школах для населения, исследовательские поля, передвижные выставки школьных музеев, показательные школьные хозяйства и питомники, магазины изделий учащихся и др.*

***Ключевые слова:** земская управа, мастерская, ковка, литейное производство, штейгер, агроном*

РОЛЬ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ БАХМУТСЬКОГО ПОВІТУ У РОЗВИТКУ ПОЧАТКОВИХ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ ЗАКЛАДІВ У 2-Й ПОЛОВИНІ 19 – НА ПОЧАТКУ 20 СТОЛІТТЯ

Актуальність теми. Швидка модернізація промисловості Донбасу у другій половині XIX ст. вимагала удосконалення як загальної, так і створення початкової професійно-технічної освіти. У 1888 р. були затверджені «Основні положення про промислові училища», якими встановлювались типи промислових навчальних закладів: середні, ремісні, нижчі технічні училища. Відкриття цих навчальних закладів було покладено на місцеві, але проблемами земства були відсутність вчителів ремісного навчання, недостатня матеріальна база, байдуже відношення населення. Земцям вдалося мобілізувати творчий, господарський досвід на місцях.

Приклади діяльності земства можуть у сучасній Україні стати зразком подолання кризи у системі середньотехнічної освіти, підготовки робітничих професій для сучасного розвитку окремих міст, подолання безробіття.

Новизна роботи полягає у використанні невідомих джерел, системному підході до дослідження проблеми, показі різновидів початкової профтехосвіти минулого, введенні у науковий обіг нових описів історії закладів профнавчання.

Мета дослідження:

- показати чинники, що сприяли становленню професійної освіти у Донбасі;
- дослідити етапи розвитку професійної освіти у Донбасі на межі XIX-XX ст.
- дослідити напрямки та форми її розвитку у містах і селах повіту
- визначити роль земських установ у підвищенні культурно-освітнього, професійного рівня робітників та селян, підготовці робочих і сільськогосподарських кадрів.

Історіографія питання. У 70-х рр. XIX - на початку XX ст. вперше з'явилися роботи, де розглядалися питання створення ремісних, сільськогосподарських навчальних закладів на території Росії, України. Праці мали публіцистично-громадський характер, привертали увагу широкого земського загалу та суспільства до проблем професійної освіти у Росії [1]. Г.Є. Львов, Т.І. Полнер вивчили перешкоди розвитку профільної освіти [2].

М.О Корф підкреслював, що не можна змішувати загальноосвітнє навчання з професійним, «грамоті необхідно навчати малих дітей, а ремеслу - тих, хто вже окрип» [3, 76].

Радянські історики К.Іванович, П.Ляшенко, Н.Барабашов тільки у 50-80 рр. у працях з історії народного господарства СРСР поставили питання використання досвіду та досягнень професійної освіти Російської імперії [4]. М. Кузьмін, О. Веселов, зробили огляд середньої і нижчої професійної освіти у минулому[5].

М. Єрошкін підсумовував, що «в дослідженнях по регіонах центральне місце займають питання практичної діяльності земських установ, тобто увага акцентується на тих сторонах предмету, знання яких може бути застосовано в адміністративно-господарській і культурно-освітній роботі» [6,8].

Н. Пірумова вперше проаналізувала культурно-освітню діяльність земських діячів [7].

О. Лохматова дослідила поширення ремісного і сільськогосподарського навчання у Катеринославській губернії [8].

У дослідженнях українських істориків Ф. Лося, В. Кізченко, А. Прийменко були частково розглянуті особливості освіти у Донбасі на тлі стрімкого промислового розвитку [9].

За останні 20 років в Україні вийшли дослідження історії освіти та ролі земських установ Гаєвської Л. А., Гавриш Р.Л., Гуз А. М., Жукова С. М., Захарової І.В., Сахній М., Терських Л.О.[10].Почалося активне дослідження історії професійної освіти кінця XIX – початку XX ст. С.М.Нестерцовою, С.В.Дубенцем, В.В.Постолатій, Т.М.Ніколаєвою, найгрунтовні дослідження належать В.С.Курило [11].

Носенко, І.В. Захарова О.В., Татаринів С.Й., Тутова Н.О. докладно проаналізували роль земських установ Донбасу у організації та фінансуванні професійної освіти, їх державне фінансування [12].

Джерельна база. Серед джерел – постанови, циркуляри, доповіді по Міністерству народної освіти у «Журналах МНО» 1936-1910 рр.: нормативні акти: «Положення про промислові училища 1888 р.», «Положення про комерційні навчальні заклади від 15 квітня 1896 р.», «Зміни до Положення про комерційні навчальні заклади від 10 червня 1900 р.» [14],

Звіти Катеринославського губенрнатора з 1881-1909 рр. Ці джерела дозволяють простежити політику Російського уряду, Міністерства народної освіти у галузі середньої і нижчої професійної освіти.

Певні документи знаходяться у фондах державного архіву Донецького області, Артемівського державного краєзнавчого музею про стан окремих професійних навчальних закладів Донбасу на межі XIX-XX ст. [15].

Багату статистику мають щорічні звіти технічних училищ, шкіл; Катеринославського губернського, Бахмутського повітового земських зібрань та Звіти земств з народної освіти[16].

Багато інформації містять «Адрес-календари», «Справочные книги» по роках Катеринославської губернії, «Новороссийские календари» (1812-1896 рр.) щодо грамотності населення та освітніх закладів у містах регіону.

Величезний обсяг невідомої інформації (про події в освіті) містять дореволюційні видання «Донецкое слово», «Народная газета Бахмутского земства», «Бахмутский листок», «Утро» та інші.

Основний зміст. Відміна кріпацтва і швидкий розвиток промисловості Півдня Росії поставили перед урядом питання про необхідність підготовки молодшого і середнього технічного персоналу. Це дуже виразно проявилось у «Новій Америці» за образом визначенням поета О.Блока.

В 1861 р. в Бахмуті при повітовому училищі була відкрита Недільна школа для ремісників і робітників. На її відкритті Предводитель дворянства Шахов пожертвував на утримання 25 руб., городяни - 127 руб. сріблом. В школі зібралося до 20 учнів [16].

у 1877 р. Правління Товариства Південноросійської кам'яновугільної промисловості прийняло рішення про відкриття гірничого училища при Корсунській копальні С.С.Полякова та П.М.Горлова в Бахмутському повіті. 17 серпня 1877 р. міністр державного майна затвердив Устав училища. На будівництво уряд та С.С.Поляков витратили 34 500 руб. Трьохповерховий цегляний будинок вкритий залізом. На першому поверсі були розташовано 3 спальні, їдальня, кухня і кімната для сторожа. На другому – розташувалися 3 класи, фізичний кабінет, канцелярія, кімната для викладачів, домова Макар'ївська церква[17, 35].

Приймали на навчання юнаків, які закінчили курс міських, повітових училищ, отримали достатню домашню освіту.

Викладалися російська мова, закон Божий, алгебра, геометрія та тригонометрія, маркшейдерська справа, технічне креслення, будівельне мистецтво, механіка, фізика,

хімія, мінералогія, геологія, геодезія, гірнича справа, рудничні адміністрування та звітність [17, 35].

У 1884 – 1888 рр. діяв «підготовчий клас», в якому навчалося від 9 до 12 хлопців. На 1-му курсі учні знайомилися з ремеслами, побудовою геодезичних та маркшейдерських приладів. На 2-му курсі («молодший технічний») учні вивчали гірничу і будівельну справу, мінералогію, геологію і геодезію. На 3-му («старшому технічному») курсі вивчалися маркшейдерська справа, правила служби в копальнях. Четвертий «практичний» передбачав 8-місячну практику на копальнях, заводах. Видавався аттестуючий відгук пласників, керівників підприємств. Після успішного складання випускних іспитів видавали атестат гірничого училища ім. С.С.Полякова [18, 20].

У 1881 р. навчалося 37 юнаків: 18 утримувалися на кошти училища, 15 – за свої, 4 – за кошти третіх осіб. Дітей міщан було 21, селян – 3, дворян і чиновників – 11, духовних осіб – 2. За національним складом росіян – 28, євреїв – 8, поляків – 1. За 1881–1914 рр. училище випустило 1134 штейгера [18,36;19].

Товариство Донецьких залізниць щорічно асигнувало 3750 руб., З'їзд гірничопромисловців - 3750 руб., платня учнів за навчання 6000 руб.

У 1882 р. голова повітового земства О.О. Карпов почав добиватися від губернського земства асигнування 1200 руб. на відкриття 2-х ремісничих класів і 6 Шкіл ручної праці, дотації в 1800 руб. з бюджету [20].

В Званівській волості повинен був бути відкритий клас столярної, бондарської, колісної справ, була куплена хата з 2-х кімнат для майстра і майстерні [20].

Діяльність початкових професійно-технічних закладів регламентувалася виданими у 1888 р. «Основними положеннями про промислові училища (середні технічні, нижчі технічні, ремісничі училища, загальні промислові училища)», навчальні заклади поділялися на 3 групи: для підготовки ремісників, технічних працівників промисловості і сільського господарства [13].

Катеринославське губернське земство розглянуло вперше питання про розповсюдження ремісних навичок на зборах 1869 р., було асигновано 24 тис. руб. повітовим земствам на відкриття ремісничих класів у школах [21].

Губернські земські збори на IV сесії 28 жовтня 1869 р. постановило: «в каждом уездном городе в ведении уездной управы иметь по одной ремесленной школе, назначив на содержание их из губернского земского сбора по 3000 руб. ежегодно на каждый уезд», предоставило уездным земствам право открывать ремесленные училища «в тех пунктах уездов, которые будут признаны наиболее для этого пригодными, ремесленные отделения при общеобразовательных училищах городских и сельских».

В 1870 р затверджено Нормальний статут училищ, «уездным земствам предоставлена была свобода вносить в него изменения, сообразно местным условиям каждого уезда».

Земство відзначало, що «некоторые ремесленные училища помещаются в собственных зданиях, приобретенных на совместные средства уездного и губернского Земств».

Ремісне ковальсько-слюсарне відділення при школі с. Білокузмінівка Дружковської волості було відкрите 1 січня 1889 р. Термін навчання складав 3-4 роки. Заняття ремісничого відділення тривали рік (крім Різдва, Великодня), під час сильної спеки в липні учні звільнялися на 20 днів. Денне заняття тривало з 15 до 19 години, влітку з 8 по 12. Учні виробляли плуги, сіялки, борони, сапи, лопати, граблі, вили, кирки, сокири, інструменти зі сталі слюсарні, ковальські, столярні. Учні охоче

ремонтували екіпажі, фаєтони, брички, дроги. Приймалдися замовлення на різні будівельні роботи: встановлювали грати, навіси, засови, замки. Учнівські вироби вільно продавалися, на ці гроші закупався різні інструменти для роботи.

У 1889 р. Бахмутська земська управа виділила 53 руб. на придбання ковальсько-слюсарних інструментів, на матеріали 224 руб. 59 коп. До 1893 р. навчання ремеслам пройшло 400 учнів. У 1900 р. земська управа виділила 3000 руб. на ремонт відділення [22, арк. 56].

Ремісниче відділення при Софіївському 2-х класному училищі фінансувалося губернським земством 200 руб., Бахмутським повітовим земством 480 руб., отримувало допомогу попечителя О. Ф. Бантиша. Училище особливий фонд 16000 руб. у цінних паперах у Бахмутській земській управі, відсотки йшли на утримання ремісничого відділення.

Викладались столярно-токарні и кувальсько-слясарні ремесла. На уроках преподавалися технологія обробки дерева, технологія обробки металів, початкова механіка, парова механіка, креслення та малювання майбутніх виробів.

Курс навчання був 3-річний. Випускникам довчасно дозволяли виготовляти у майстернях для себе інструменти за професіями.

Майстерні, квартири майстрів, викладачів знаходилися у 3-х будівлях, побудованих на кошти попечителя О. Ф. Бантиша.

Гуртожитку у училищі не було, бідні учні користувались стипендіями Бахмутської земської управи.

У 1904 р. фінансування училища перейшло до міністерства народного освіти.

У 1895 р. земською управою відкрито ремісне відділення при школі в с. Петрівка. На будівництво приміщення було асигновано 5000 руб.

Були відкриті ремісні відділення при школах в селах Прасковіївське і Озерянське (1896) з гончарного, ткацького ремесел. У Прасковеївці збудували шкільну маслосійню для переробки соняшника, діяв паровий млин [23].

В 1890 р. Предводитель повітового дворянства О.О. Карпов звернувся до міністра державного майна про відкриття середнього гірничо-заводського промислового училища «...для розвитку гірничо-заводської промисловості в краї». Управа направила перелік вугільних, соляних копалень, заводів, гірничого виробництва Бахмутського повіту [24].

Одночасно міністру народної освіти Голова Бахмуту В.І. Першин писав, що «місцевість біля Бахмуту рясніє різноманітними мінеральними багатствами (сіль, кам'яне вугілля, кіновар, залізна, мідна, срібно олов'яна руди)». Багато копалень і заводів «знаходяться в завідуванні людей, що не отримали ніякої наукової підготовки», що створює загрозу «життю самих копалень». На думку В.І. Першина, вирішити багато проблем того часу могли б керівники із спеціальною технічною освітою.

Аналогічний лист-клопотання про відкриття училища В.І. Першин, О.І. Горяїнов М.Р. Степанов 13 березня 1891 р. направили директору народних училищ Катеринославської губернії [25].

Земський землемір І.П. Ільїн відмічав, що «Бахмутський повіт і його околиці належать до степового простору й має досить розвинуте сільське господарство і скотарство», але господарство «через відсутність фахівців велося погано, "з року в рік, з покоління в покоління»[24].

У повіті на той час було 800 тисяч десятини землі, заселеної німцями з 1884 р. - 120000 десятин [26].

У 1894 р. Микола II дав розпорядження міністерствам фінансів, державного майна, народної освіти відкрити 7 середніх технічних, 15 нижчих технічних і 17 ремісничих училищ по всій Російській імперії. На цю мету щорічно з державного бюджету виділялося понад I млн. рублів. За розпорядженням міністра народної освіти графа Делянова була утворена Особлива нарада при керівнику Відділом промислових училищ на чолі з таємним радником Аноповим [27].

Особлива нарада таємного радника Анопова і урядовця Мінфіну дійсного статського радника Григор'єва вела журнал, з якого ми можемо отримати відомості про характер обговорення питання про відкриття училищ. На нараді вирішували, чи будувати училища з цегли або дерева, одно або двоповерхові, які мати майстерні і, навіть, де і скільки розмістити клозетів. Нарада прийшла до висновку, що «в Бахмуті за місцевих умов не представляється можливим будувати дерев'яні споруди..., відкриття тут училища викликається настійною необхідністю».

Бахмутській міській Думі наказано було «приступити до спорудження будівлі ремісничого училища весною (1895 р.), щоб відкрити до I липня 1896 року» [27].

Одночасно будівництво училищ почалося в Санкт-Петербурзі, Ростові, Томську, Ташкенті, Царицині, Сапожку, Рибінську.

До встановленого терміну було збудовано тільки училище у Бахмуті. В цьому чимала заслуга Голови В.І. Першина. I липня 1896 р. училище було відкрито [28;29].

Будівля училища була з червоної цегли, 2-поверхова, з оригінальною архітектурою. До 2-поверхової будівлі було прибудовано дві одноповерхові будівлі майстерень.

Генеральним підрядником ремісничого училища був бахмутський купець Моїсеєв, який виявився людиною не досвідченою в будівельній справі і нечистою на руку. Для контролю за ходом будівництва училища Дума утворила Будівельний комітет. Голова і члени цього комітету вели два зошити витрат і активів. Після завершення будівництва виявилася величезна кількість недоробок, дефектів і відвертої крадіжки грошей. Ще під час будівництва членв Будівельної комісії, що приїхав з Брянська майбутній директор-інспектор П.О. Жиров, інженер Квельмс звертали увагу в своїх листах Катеринославському губернатору на численні відхилення від проекту купця Моїсеєва Занедбаність справ в губернії позначилася на контролі за ходом будівництва ремісничого училища. В грудні 1898 р. віце-губернатор О. Михайлов відзначав, що «ремісниче училище, тільки що збудоване за казенний рахунок в Бахмуті і вже зайняте учнями, навряд чи може бути визнаним міцним і достатньо придатним для свого призначення». Молодший ревізор Катеринославського казначейства Полтавченко в акті в листопаді 1897 р. виявив факт, що «стіни в пів цегли замість призначених по кошторису в одну цеглину навряд чи будуть міцні при дії парового казана і машин». Була утворена комісія з перевірки будівлі училища на чолі з губернським інженером статським радником Харманським, у складі Л. Бродницького, О. Фейгіна, молодшого інженера О. Міклошевського, О. Аршеневського, справника повіту В.Мельникова, міського архітектора Любімова. Комісія протягом двох місяців працювала і виявила численні порушення і відступи від проекту. Всі фундаменти і стіни одноповерхової будівлі були виконані не з дружківської цегли, а з бутового каменя. Причому, Моїсеєв чомусь купував камінь по 14 рублів за 1 м³, як і цеглу (крадіжка). Самовільно підрядчик замінив 18 голанських печей на центральне опалювання з калориферами, з двома котельнями. На це попечитель учбового округу і міністерство дозволу не давали. На суму більше 15000 рублів були відсутні акти, документи про придбання матеріалів і виконання робіт. Це був факт безперечної крадіжки підрядником, але покарання ніхто не поніс, гроші в міську казну не були повернені. Попечитель Одеського учбового округу, визнав роботи задовільними, але

акт про це зник. Узяті проби розчину кладки стін училища були відправлені на аналіз в Інститут інженерів шляхів сполучення, але результат так до Бахмуту і не дійшов [29].

24 жовтня 1897 р. головою його Опікунської Ради став міський Голова В.І. Першин.

В перший рік навчання в училищі було в столярно-токарному відділенні 7 учнів (з них 2 практиканти), в слюсарному відділенні - 44 учня (з них 2 практиканти). Училище мало 36 приміщень. Земельна ділянка розміром 2600 сажнів Думою була передана у власність училища. В училищі були квартира директора-інспектора П.О. Жирова, 3 класних кімнати, малювальна кімната, слюсарний клас, ливарна майстерня, машинна, кузня. Загальна вартість устаткування дорівнювала 14 тис. руб. В перший рік на утримання училища було відпущено 10568 руб., на придбання устаткування - 9023 руб. Загальне фінансування училища здійснювало міністерство освіти (11379 руб.), з бюджету міської Думи (1000 руб.), від Округу (100 руб.), платні за навчання (550 руб.), від доходів за замовлення і від продажу робіт учнів.

Заняття в училищі проходили по 6-денці, з 8 до 12 годин - уроки в класах, з 12.30 до 17.00 - практичні заняття в майстернях. З 1 по 15 червня кожного року була практика в майстернях училища і на підприємствах Бахмуту. Учбовий рік тривав з 1 вересня до 30 травня. Платня за навчання складала 10 руб. на рік, 1/7 частина вчилися безкоштовно по бідності [30;31].

Учбове навантаження ремісничого училища складалося з щотижневих годин фізики, арифметики з рахівництвом, накреслювальної геометрії, чистописання, російської мови, літератури, фізики, основ технології обробки дерева і металу, досить багато годин малювання, співу. Учбова програма і плани були примірними, в них зміни і доповнення вносили викладачі [30; 31].

Підручниками для викладання предметів служили: по Закону Божому підручник Соколова, по російській мові «Етимологія і синтаксис» Кирпічнікова, «Рідна мова» Соколова, по арифметиці і рахівництву – «Задачі» Малініна, «Арифметика» Голубова, «Фабричний курс рахівництва» Плотнікова, «Геометрія» Вулліха, «Фізика для міських училищ» Малініна [30;31].

Училище мало в розпорядженні багату бібліотеку. Якщо в 1896 році в бібліотеці було книг технічного змісту 53, посібників і підручників для учнів - 286, в кабінеті креслення, малювання і технології -101 книга і посібники, то в 1902 році книг технічного і технологічного змісту було 171 назва, підручників і посібників для учнів - 378, періодичних видань - газет і журналів - 64, посібників з чистописання - 33. В кабінеті креслення і малювання було 217 посібників, таблиць, альбомів.

Вже у момент відкриття училища інспектор П.О. Жиров ставив перед начальством питання про необхідність обладнати фізичний кабінет [30;31]. Щорічно на придбання приладів виділялося від 500 до 1000 руб. В 1901 р. міністерство народної освіти виділило 2 тис. руб. на дообладнання фізичного кабінету. Інспектор П.О. Жиров пожертвував під фізикабінет найбільшою кімнатою своєї невеликої квартири при училищі. У фізичному кабінеті налічувалося 192 прилади і наочні посібники, серед яких немало таких, про які багато нинішніх вчителів мало що і знають. Фізикабінет мав лабораторію [30].

Гуртожитку і пансіону училище не мало. Іногородні вчилися за платню від 6 до 10 руб. на рік, проживали в будинках бездітних городян і бідняків.

З моменту відкриття і до Лютневої революції директором був Петро Опанасович Жиров, що народився в 1850 р., статський радник, закінчив Петербурзький університет в 1878 р., викладав арифметику, геометрію, рахівництво, фізику. Мав тижневе навантаження 12 годин. За багаторічну працю в училищі був нагороджений орденами Станіслава і Ганни. Ймовірно, користувався великим авторитетом в губернському

Правлінні, оскільки в 1902 р. очолював комісію по прийому нових будівель механіко-технічного училища в Маріуполі і середньотехнічного училища в Олександрівську. П.О. Жиров був членом Ради училищ повіту, активним громадським діячем - одним із засновників Бахмутського музично-драматичного Товариства, учасником самодіяльних спектаклів в Народному Домі [30;31].

В обов'язки інспектора училища входили відвідини уроків. У звіті за 1901-1902 рр. П.О. Жиров відзначає, що відвідував уроки креслення і російської мови, робив зауваження по відступах від програм, на педраді «розбиралися найбільш відповідні для ремісничих училищ методи і способи викладання». В училищі за ініціативою вчителя фізики більш детально вивчали машини із змінним тиском пари, пристрій паровозу - для майбутніх помічників машиністів. Більш детально вивчалися динамо-машини, методи вимірювання одиниць струму - для майбутніх машиністів електростанцій і підйомних машин копалень. При вивченні арифметики задачі склалися на розрахунки складу розчинів для майбутніх працівників солеварних і содових заводів Бахмутського повіту. Математик П. О. Жиров здійснював «зв'язок викладання з життям» (віяння 50-х років ХХ сторіччя).

Вперше в курсі технології металів були введені поняття про устрій доменних, пудлінгових і сталеплавильних печей, що «викликається місцевим характером промислової діяльності» - відзначав П.О. Жиров [30].

Значне місце педагогічний колектив училища приділяв аналізу вихованості учнів: проблемою був вплив сім'ї на учнів, оскільки вони дуже багато часу знаходилися в училищі, а батьки були зайняті промисловими і торговими справами. З приводу порушень поведінки батьків запрошували в училище. З 105 учнів в 1902 р. мали «5» по поведінці -101, «4» - тільки 3. Серед вчинків - витівки і «зайва жвавість відповідно віку, бійки один з одним, лінощі, ненавмисне псування майна, пропуски занять». П.О. Жиров відзначав, що «учні мають слабкі прагнення до самоосвіти шляхом позакласного читання, розумовий розвиток посередній».

У випускному класі, на думку лікаря Стебельського, фізичний розвиток значно випереджав розумовий, «етичний стан учнів дає підстави бажати кращого»[30].

Почесним доглядачем (за теперішніх часів це голова державної екзаменаційної комісії) був директор Брянцевської соляної копальні гірничий інженер колезький радник Михайло Миколайович Лямін, що народився в 1861 р., закінчив Гірничий інститут, мав ордени Ганни і Станіслава. Священик Покровської церкви Платон Никифорович Шумов був законовчителем. Серед викладачів в 1902 р. зустрічаємо вчителя Вищого народного училища К.О. Прохвятилова - викладача російської мови і чистописання, М.М. Смільницького - викладача російської мови, М.І. Мазуріна - викладача малювання. М.І. Мазурін народився в 1871 р., закінчив Строгановське художнє училище, служив в Орлі і був звідти запрошений в Бахмут. У фондах Артемівського краєзнавчого музею є футляр креслярської готівальні Миколи Мазуріна, учня 3-го класу Строгановського училища, вручений йому за успіхи в малюванні в 1890 р. М.І. Мазурін в училищі виконував обов'язки класного наглядача (за теперішніх часів - класний керівник), завідував бібліотекою, був секретарем педагогічної Ради. В 1898-1902 рр. художні роботи ремісників спрямував інспектор П.О. Жиров на Всеросійську Промислову виставку (разом з промисловими виробами, кресленнями, фотографіями), в Академію малярства. Можливо М.І. Мазуріну зобов'язано було ремісничє училище створенням прекрасної фотомайстерні і однієї з найбагатших в учбових закладах Бахмуту бібліотеки.

Завідуючим майстернями були Олександр Миколайович Красковський, 1870 р. народження, що переїхав в Бахмут з Вольська, Костянтин Васильович Орлов. Вчителем співу в училищі був Г.А. Макогон, церковний регент і вчитель співу Благовіщенської

ЦПШ. Лікарем училища був Володимир Максиміліанович Стебельський. Секретарем училища служив Григорій Кузьмич Погорелов, 33 років, що закінчив в 1885 р. Бахмутське міське училище [30;31].

При училищі існував склад готових виробів учнів і магазин для продажу цих виробів. Опікунська Рада планувала видати Каталог товарів, що продаються в училищі. Будь-який житель міста міг в училищі замовити для себе ті або інші вироби, інструменти, товари. У 1902 р. учні виконали на продаж малий свердлувальний верстат за 25 руб., рахівниці класні за 15 руб., поліровану скриню, етажерки і полиці для книг для городян, столи для народної аудиторії Народного Дому, тумби-столи. Таких замовлень було на 132 руб. В магазині училища виготовлених учнями товарів було на 4546 руб. Були продані свердлувальний верстат на чавунній базі за 150 руб., токарний по металу ножний верстат за 100 руб., багато шаблонів, ключів гайкових, молотків. Це дозволило отримати додатково до бюджету училища 342 руб. Учні виконували замовлення по литву з гіпсу різних виробів - статуєток, ліпнини для будинків. Зрозуміло, що все це було неможливо без доброї матеріальної бази учбових майстерень, фотолабораторії, токарної, слюсарної, ливарної. В столярній майстерні було встановлено 5 верстатів і 24 верстаки, а на учнів було 774 набори інструментів. В слюсарно-токарній майстерні були встановлені діючі парові машина і казан, 21 верстат для обробки металу, напильників було 2303. В кузні учні працювали на п'яти ковадлах, чотирьох міхах. В столярній, слюсарній майстернях були майстри-практики, машиніст по обслуговуванню парових машин, коваль і два молотобійці.

Для роботи учнів в майстернях щорічно придбалось у великих кількостях «залізо різних сортів», сталь інструментальна сортова, чавун, мідь, олово, свинець і цинк у зливках, мідь сира десятками пудів. Отримувалися і окремі інструменти, мітчики, розгортки, ключі, кронциркулі, кліщі, струганки, гладилки, кувалди, деталі машин [30;31].

Поєднання учбового корпусу з майстернями створювало певні незручності, оскільки «пристрій клозетів, майстерень і відсутність роздягалень заважали підтримувати чистоту приміщень і повітря» - відзначав лікар Стебельський.

Іспити в училищі проходили в кінці травня. На них були присутні Почесний доглядач Лямін, член Опікунської Ради інженер Д. Д Рempель - власник металоліварного заводу [30;31].

Училище давало високу професійно-технічну підготовку. З 1-го випуску в 1899 р. (79 учнів і 21 практикант) в Штейгерські училища поступило 3, на заводах і копальнях повіту працювали 14 чоловік, в Одеське училище мистецтв поступив 1 випускник. Випускники вже наперед були відомі власникам підприємств і копалень достатньою глибиною знань і технічної підготовки; тому рекомендацію педагогічної і Опікунської Ради попросили всього 5 випускників [30;31].

Педагоги і лікар Стебельський уважно стежили за здоров'ям учнів. За рік учні відвідали лікаря і земську амбулаторію у 840 випадках, ліки одержували безкоштовно в міській аптеці. В училищі на нещасні випадки була аптечка першої допомоги. Один учень помер в лікарні від запалення нирок. Найбільш часто учні хворіли на малярію (21 випадок), грипом і ГРЗ (31 випадок), гастритами (12 випадків), ревматизмом (8 випадків), було багато забить, порізів, опіків [30;31].

В училищі був жорсткий відбір учнів під час вступу. В 1901 р. з 71 охочих вступити 35 не були прийняті по слабих знаннях, був високий відсів - до 19% щорічно (за бажанням батьків і через неуспішність). На повторний курс було залишено з 119 учнів—31. Соціальний склад учнів - дітей торговців і ремісників - 40, службовців на фабриках і копальнях - 17, землевласників -17, урядовців - 3, з міщан 31. Училище в

становому плані орієнтувалося на підготовку кадрів для торговельно-промислової сфери. З числа учнів було 16 євреїв, 1 німець [30].

Проблеми, що виникли при прийомі учнів загострилися в 1908 р.: великий наплив, слаба підготовка випускників церковно-приходських шкіл.

Міністр народної освіти фон Кауфман з 7 червня по 17 листопада 1908 р. розглядав клопотання Думи про відкриття підготовчого класу [30].

Питання було передано в Державну Раду, бюджетну комісію III-ї Державної Думи, яка вивчила питання по докладу депутата А.І. Куломзіна. Розрахунок показував, що на утримання підготовчого класу необхідно було 1,8 тис. руб., - з платні за навчання 300 руб., із зароблених училищем коштів - 600 руб., від Думи і земства - по 250 руб., від казначейства - 440 руб.

4 листопада 1908 р. Микола II наклав на Законі про відкриття підготовчого курсу в училищі резолюцію «Бути по сьому». Підготовчий клас мав наступний розклад: Закон Божий — 2 години, російська мова - 4 години, чистописання - 2 години, арифметика - 4 години, географія і історія - 2 години, малювання - 2 години, креслення - 2 години і щотижнева практика в майстерні -18 годин [30].

В 1902 р. опікун училища В.І. Першин порушив перед міністерством народної освіти питання про створення електротехнічного класу.

8 січня 1908 р Рада міністрів дозволила відпустити 46 тис. руб. на будівництво електротехнічного класу - лабораторії, 79 тис. руб. - на нову ливарну майстерню, 1,8 тис. руб. - на дві квартири для наглядача (класного керівника) і служителя, а також будівництво нових господарських споруд училища [32].

У 1900 р. в с. Лісичанське Бахмутського повіту було відкрито ремісниче училище. Бахмутське земство виділило на будівництво 5000 руб.[33].

При училищі діяли іконописна, ткацька і столярна майстерні. Тут отримували підготовку бондарі, теслярі, шевці, ковалі, майстри з виготовлення возів, робітники лісопилки. Ковалі виготовляли легкі і міцні однолемішні плуги, букери, борони, віялки, молотарки, тарантаси, які користувались попитом в багатьох повітах Харківської, Катеринославської, Воронезької губерній. Виробляли побутоий глиняний посуд. Для дорослих навчання в училищі проводилось в вечірні години, для них були організовані спеціальні короткі курси навчання [34].

Потреби геології, геодезії та гірничої справи Донбасу вимагали підготовки кваліфікованих кадрів.

Інспектор Лисичанської штейгерської школи Курбановський у 1886 р. повідомив З'їзд промисловців Півдня Росії, що на утримання на рік виділено 15 000 руб., 40 учнів мали стипендії по 88 руб. та безкоштовне навчання. Платня за навчання складала 20 руб. на рік. Від Бахмутського земство 2 учня мали стипендії по 130 руб. Всього учнів було 87. Навчання тривало 3 роки.

Учні мали такі витрати: квартира 9 руб., чай і цукор 2 руб., прання білизни 1 руб., освітлення 25 коп., баня 40 коп., мило 20 коп. Витрати на одяг складала: 2 пари чобіт по 8 руб. на 2 роки, 3 блузи по 15 руб., картуз формений 2 руб., пальто 20 руб. на 4 роки, пасок форми 2 руб. [31].

Склад учнів був таким: з місцевих селян - 14 представників, різночинець - 1, із духовних - 1 (Лисичанськ). З Бахмутського повіту :селян - 5, міщан - 4, духовних - 1. З інших повітів Катеринославської губернії - 11 учнів. З Війська Донського - 15, з них - 9 козаків. З губерній: Харківської – 6 представників; Таврійської - 2 (із дворян), з Херсонської, Чернігівської, Київської, Орловської, Курської, Ковельської, Гродненської, Мінської, Могильовської, Волинської, Віленьської, Олонецької, Пермської - від 1 до 5 учнів [31].

Учні часто дуже погано харчувалися, тому шукали приробітку - давали благодійні вистави. Серед учнів були навіть іудеї; Самсон Штейн мав допомогу 20 руб. за навчання, Меір Рубінштейн на їжу.

У 1887 р. промисловці Півдня пожертвували 1300 руб. на позики квартирновластникам [31].

Бахмутська управа у 1905 р. виділила додатково Гоголівському міському 3-класному чоловічому училищу 300 руб. на коваля ремісничого відділення і 200 рублів на «придбання матеріалів, інструментів» [35]. Це училище мало дослідну ділянку.

Олександрівське жіноче училище було відкрито за ухвалою Бахмутської Думи від 5 жовтня 1880 р., за рішенням від 29 вересня 1881 р. 46 дівчаток вчилися безкоштовно, інші платили по 5 руб., виділялися безкоштовно взуття і одяг. В 1894 році на утримання училища було асигновано 1537 руб., в 1895 р. - 1219 руб., вугілля було придбано на 96 руб. В 1899 р. на утримання училища асигнувалося 1465 руб. Казна за наймання будівлі для жіночого училища платила 300 руб. за рік. Училище мало три класні кімнати, розташовувалося в двоповерховому кам'яному будинку [36].

Рідною мовою для них була: російська – 71 учнів, єврейська - 14, вірменська - 3. За становою приналежністю дочок дворян було 8, священиків - 1, купців - 7, міщан - 54, селян - 17. З метою поповнення бюджету училища його опікунка купчиха Лобасова влаштовувала по дві лотереї, до Різдва і Паски, бідним дівчаткам видавалася допомога - одяг на суму від 15 до 40 руб. кожній.

13-14 травня 1912 р. за ініціативою опікуна Олександрівського училища Шабашевою була влаштована лотерея «Алегрі». В училищі на той час навчалось до 300 дівчаток, «дети самой недостаточной части населения, вечно нуждающиеся в самом необходимом». Дівчата залюбки власноруч виготовляли багато гарних виробів, які продавали. Всі гроші від розіграшу лотереї і від продажу власних виробів залишалися для утримання дівчат [37].

Але невдовзі знайшлися невдоволені «сприянням розвитку шиття», лотереєю, посилалися на те, що Дума та громадськість витрачає по 200-250 руб. на кожну ученицю за рік. І тоді були заздрісники [37].

У ремісничому відділі Бахмутському дитячому притулку діти навчилися столярному і слюсарному ремеслам. Земська управа виділила 500 руб. на будівництво цього ремісного відділу і зобов'язувалась щомісячно виплачувати 200 руб. на придбання матеріалів, інструментів [31;38].

В 1904 р. Бахмутське дворянське повітове зібрання прийняло рішення про відкриття в волосному селі Зайцеве училища, про присвоєння йому імені графа Келлера [37;39]. В 1908 р. було закінчено будівництво. У училищі навчалися до 400 хлопчиків, дівчаток, було введено курс столярного, слюсарного та кувального ремесла, ткацькому, деревообробному і гончарному промислам [39]. Земство видало гроші на заробітну платню вчителям школи, розмір якої становив 150-300 руб. [40].

Цікаво, що у училищі розвивало традиційний промисел зайчівчан [41] – виготовляли жорна, молотильні катки, пам'ятники, точильні бруси та інші кам'яні вироби.

У 1910 р. у Донбасі було 3 нижчі ремісні навчальні заклади: реміснича школа при Маріупольському нижчому механіко-технічному училищі, відкрита у 1902 р.; Луганська школа ремісничих учнів, заснована наприкінці 1910 р., подібними якій за профілем було всього 4 навчальних заклади в Україні. (Нестерцова) [42].

На 1911 р. у Донбасі нараховувалося 60 фабрично-заводських шкіл. За даними В.І.Кізченко, при підприємствах України функціонувало близько 110 шкіл для дітей робітників [43].

14 рудня 1913 р. земство постановило виділити 2500 руб. на будівництво ремісних відділень при народних школах[44].

15 вересня 1914 р. було відкрито ремісничу майстерню в Шультинсько-Сантуриновській волості, на будівництво якої земство асигнувало 200 руб. 25 вересня 1914 р., було прийнято рішення про відкриття електротехнічних класів при ремісних училищах, на що виділялось 5000 руб.

3 грудня 1914 р. в повіті було відкрито додатково 2 ремісних відділення.

Камишувахське і Олексіївське. Земство асигнувало на їх устрій і обладнання 500 руб. [45].

Література:

1. Историко-статистический очерк общего специального образования в России / Под ред. Л.Г. Неболсина. – СПб, 1887; Очерк развития промышленного образования в России за 1888-1889 гг. – СПб, 1900; Гаршин Е. Техническое образование в России/Е.Гаршин // Техническое и коммерческое образование. – 1917. – № 2-4.

2. Львов Г.Е., Полнер Т.И. Наше земство и 50 лет его работы / Г.Е. Львов,Т.И. Полнер//. - М., 1916.- 365 с.

3. Корф Н.А. Наше школьное дело. Сборник статей по училищеведению / Н.А.Корф// -М., 1873.-256 с.

4. Иванович К.А. Сельскохозяйственная школа в СССР /К.А.Иванович//. – М., 1948; Ляшенко П.И. История народного хозяйства СССР /П.И.Ляшенко//. – Т.1. – М., 1949; Барабашев Н.И. Очерки по истории технического образования на водном и железнодорожном транспорте в России/Н.И.Барабашев//. – М., 1950

5. Веселов А. Н. Среднее профессионально-техническое образование в дореволюционной России (очерки по истории) /А.Н.Веселов//. – М., 1959; Кузьмин Н.Н. Низшее и среднее специальное образование в дореволюционной России /Н.Н.Кузьмин//. – Челябинск, 1971

6. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н.П. Ерошкин//. - М., 1983. - 215 с.

7. Пирумова Н.М. Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX в. / Н.М. Пирумова//. - М., 1986. - 210 с.

8. Лохматова А.І. Катеринославське земство / А.І. Лохматова//. - Запоріжжя,1999.-325 с.

9. Лось Ф. Є. Робітничий клас України в 1907 – 1913 рр./Ф.Є.Лось// – К., 1963; Кізченко В.І. Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905-1907 рр./В.І.Кізченко// – К., 1972; Прийменко А. И. Положение рабочего класса в России в 1900-1914 гг./А.И.Прийменко// – К., 1977

10. Гаєвська Л. А. Роль земств у становленні та розвитку державно-громадського управління освітою (друга половина XIX ст.) : [Електронний ресурс] / Л. А. Гаєвська // Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування : Електронне наук. фахове вид. – 2013. – № 1; Гавриш Р. Земська освіта в Україні: громадська за характером, демократична за змістом / Р. Гавриш // Імідж сучасного педагога : наук.-практ. журнал. – 2009. – № 8–9. – С. 105–108; Гавриш Р.Л. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865-1919 рр.: Дис... канд. ист. Наук/Р.Л.Гавриш// – Полтава, 1998; Гуз О.М. Культурно-освітня діяльність земських установ на Україні (1864–1914): Дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.М. Гуз. – К., 1997. – 217 с.; Жуков С. М. До питання про рівень життя

земських учителів Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX століття)/С.М.Жуков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – Вип. 12. – С. 223–232; Жуков С. М. Санітарно-гігієнічний стан земських шкіл та його вплив на здоров'я учнів та вчителів у другій половині XIX – на початку XX ст. (на прикладі Харківської губернії) / С. М. Жуков // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 982: Сер. Історія. – Вип. 44. – Спеціальний випуск. – С. 96–105; Захарова І.В. Роль земств у розвитку народної освіти в Україні (1864-1917): Дис. ... к.і.н.: спец. 07.00.01 «Історія України» / І.В. Захарова//. – К., 2002. – 220 с.; Сахній М. Зародження земської освіти на лівобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. / М. Сахній // Науковий вісник НУБіП України. – 2011. – Вип. 159. – С. 120-125; Терських Л. О. Культурологічні основи розвитку системи освіти та педагогічної думки на Донеччині в кінці XIX – початку XX століття: Автореф.... дис. канд. пед. Наук: спеціальність 13.00.01- загальна педагогіка та історія педагогіки / Л.О.Терських// Лугань ім. Т. ШЕВЧЕНКА, Луганськ – 2001, - 18 с.

11. Захарова Т.Д., Нестерцова С. М. Низшее профессионально-техническое образование Донбасса в конце XIX – нач. XX века/Т.Л.Захарова // Летопись Донбасса: Краевед. сборник. – Вып. 2. – Донецк, 1994. – С.169-174; Нестерцова С.М., Захарова Т.Д. Школьное и профессиональное образование рабочих в конце XIX – начале XX вв. /С.М.Нестерцова // Новые страницы в истории Донбасса: Кн. 4. – Донецк, 1995. – С. 35-45; Постолатий В. В. Розвиток комерційної освіти в Україні (1804-1920 рр.): Автореф. дис. ... к.і.н./В.А.Постолатий// – К., 1996; Дубенец С.В. Луганская торговая школа /С.В.Дубенец // Праці наук. конференції за підсумками науково-дослід. роботи за 1999-2000 рр. – Донецьк, 2001. – С. 140-142; Николаєва Т.М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – поч. XX ст./Николаєва Т.М.// УІЖ. – 2005. – № 1. – С. 82-96; Курило В.С., Подов В.И. Образование в Донбассе (XIX-начало XX вв.) /В.С.Курило// - Луганск: ЛГПУ, 1999. - 114 с.; Курило В.С. Педагогічна думка Східноукраїнського регіону в 20-ті - 30-ті роки XX сторіччя /В.С.Курило // Вісн. Луган. держ. пед. ун-у ім. Т. Шевченка. - 1999. - №.-9. - С.119-132; Курило В.С. Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у XX столітті /В.С.курило//. - Луганськ: ЛДПУ, 2000. - 460 с.

12. Захарова І.В. Роль земств у розвитку народної освіти України (1864 - 1917 рр.). / І.В. Захарова// : Автореф. дис. канд. іст. наук.-К., 2002.- 18 с.; Носенко О.В. Самоврядна діяльність земств південно-східної України (90-ті рр. XIX ст. - 1917 р.) / О.В. Носенко//: Дис ... канд. іст. наук. - Луганськ, 2006.- 198 с.; Татаринов С.Й., Тутова Н.О. Нариси історії самоврядування в Бахмуті і повіті у ХУІІІ-ХХ століттях / С.Й. Татаринов, Н.О. Тутова//.- Артемівськ, 2006.- 209 с

13. Сборник распоряжений Министерства народного просвещения: в 7 т. – СПб, 1905. – 1354 с.

14. Державний архів Донецької області (ДАДО). – Ф. 35. - Оп. 2. - Сп. 7; Артемівський державний краєзнавчий музей (АДКМ). – Ф. 9. - Оп. 1. - Сп. 14.

15. Отчет Бахмутской уездной земской управы за 1870 год к V-му очередному земскому собранию. –Бахмут, 1871. - 51 с.; Отчет Бахмутской управы с 1 июля 1871 по 1 июля 1872. – Бахмут, 1872. - 83 с.; Отчет Бахмутской управы с 1 июля 1872 по 1 июля 1873 года. VIII очередному земскому собранию. –Бахмут, 1873. - 97 с.; Отчет Бахмутской управы с 1 июля 1873 по 1 июля 1874. IX очередному... 1874. - 95 с.; Отчет Бахмутской управы с 1-го января 1875 по 1-е января 1876 года XI очередному земскому собранию. –Бахмут, 1876. - 96 с.; Отчет Бахмутской управы за 1876 год XII очередному земскому собранию. – Бахмут, 1877. - 190 с.; Отчет Бахмутской управы за 1877 год XIII очередному земскому собранию. –Бахмут, 1878. - 172 с.; Отчет Бахмутской управы за

1878 год XIV очередному земскому собранию. - Бахмут 1879. - 151 с.; Отчет Бахмутской уездной управы за 1879 год XV очередному земскому собранию. – Бахмут, 1880. - 158 с.; Отчет Бахмутской управы за 1880 год XVI очередному уездному собранию. -Бахмут, 1831. - 175 с.; Отчет Бахмутской уездной управы с 1 января по 1 августа 1881 года XVI очередному уездному собранию. –Бахмут,1881. - 45 с.; Отчет Бахмутской управы с 1 августа 1881 года по 1 августа 1882 года. –Бахмут,1882. - 140 с.; Ч.2. 1882. - 184 с.; Отчет Бахмутской управы с 1 августа 1882 года по 1 августа 1883 года. –Бахмут, 1883; Отчет Бахмутской уездной управы с 1 января 1883 года по 1 января 1884 года//Журнаты Бахмутского XVIII очередного собрания 1883 г. и чрезвычайного 23 мая 1884г.-Бахмут, 1884. -338 с.; Отчет Бахмутской управы с 1 января 1884 года по 1 января 1885 года// Журналы Бахмутского \XIX\ очередного собрания 1884 года. – Бахмут, 1885. – 456 с.; Отчет Бахмутской уездной управы за 1885 год. С прил. докладов Управы и журналов XX очередного собрания. –Бахмут,1886. – 370 с.; Отчет Бахмутской управы за 1886 год. С прил. докладов Управы и журналов XXI очередного собрания. – Бахмут, 1887. – 494 с.; Отчет Бахмутской уездной управы за 1887 год. С прил. докладов Управы и журналов XXII очередного собрания. –Бахмут, 1888. – 424 с.; Отчет Бахмутской уездной управы за 1888 год. С прил. докладов Управы и журналов XXIII очередного\ собрания. –Бахмут,1889. – 390 с.; Отчет Бахмутской управы за 1889 год. С прил. докладов Управы и журналов XXIV очередного\ собрания. – Бахмут,1890. – 401 с.; Отчет Бахмутской управы заа 1890 год. С прил. докладов Управы и журналов XXV очередного собрания. –Бахмут,1891. - 405 с.; Отчет Бахмутской управы за 1891 год. С прил. докладов Управы и журналов XXVI очередного собрания.-Бахмут, 1892. - 417 с.; Отчет Бахмутской управы за 1894 год. С прил. докладов Управы и журналов XXIX очередного собрания. –Бахмут,1895. - 418 с.; Отчет Бахмутской управы за 1892 год. С прил. докладов Управы и журналов XXVII очередного собрания. – Бахмут, 1893. - 422 с.; Отчет Бахмутской уездной управы за 1893 год. С прил. докладов Управы и журналов XXVIII очередного собрания. – Бахмут,1894. – 283 с.; Отчет Бахмутской управы за 1895 год. С прил. докладов Управы и журналов XXX очередного собрания. –Бахмут, 1896. – 488 с.; Отчет Бахмутской уездной управы за 1896 год. С прил. докладов Управы и журналов XXXI очередного собрания. – Бахмут,1897. – 341 с.; Отчет Бахмутской уездной управы за 1897 год. С прил. журналов XXXII очередного собрания. –Бахмут,1898,- 406 с.; Отчет Бахмутской управы за 1898 год. С прил. журналов XXXIII очередного собрания. –Бахмут,1899. -423 с.; Отчет Бахмутской управы за 1899 год. С прил. журналов XXXIV очередного собрания. –Бахмут,1900.-275 с.; Отчет Бахмутской управы за 1900 год. С прил. журналов XXXV очередного собрания. – Бахмут, 1901.- 244 с.; Отчет Бахмутской управы за 1901 год. С прил. журналов XXXVI очередного собрания. –Бахмут, 1902. - 267 с.; Отчет Бахмутской управы за 1902 год. С прил. журналов XXXVII очередного собрания. Ч.1. –Бахмут,1903. - 160 с.

16.Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1861 год. – ЕКАТЕРИНОСЛАВ6Типография Губернского правления; РГИА. – Ф.1281. – Оп. 5. – 1851. – Д. 58. Отчет Екатеринославского губернатора за 1861 г.

17. История рабочих Донбасса: В 2–х. т. Рабочие Донбасса в эпоху капитализма и в переходный период от капитализма к социализму. Т. 1. – К.: Наукова думка, 1981

18.Труды XXI Съезда горнопромышленников Юга России в г. Харькове с 25 октября по 13 ноября 1896 г. – Т. I: Отчеты, протоколы, доклады и стенографические отчеты заседаний. – Х., 1897

19.Памятная книжка Одесского Учебного Округа на 1913-1914 учеб. год. – Ч. 1. – Одесса, 1914, - 345 с.

20. Отчет Бахмутской уездной земской управы очередному XVII земскому

собранию с 1 августа 1881 года по 1 августа 1882 года. -Бахмут, 1882, -140 с.; С 1 августа 1882 года по 1 августа 1883 года. В 2-х ч. -Бахмут, 1883, - 183 с.

21. Отчет Екатеринославского губернатора за 1861 г. РГИА. - Ф. 1281. - Оп. 5. - Д. 58.

22.ДнОГА. - Ф. 11. - Оп. 1.- Спр. 104.

23.Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1890 г. - Екатеринослав, 1891.- 41 с.; Доклады Бахмутской уездной управы и журналы ХХIХ очередного собрания. -Бахмут,1896, -488 с.; Доклады Бахмутской уездной управы и журналы ХХХI очередного собрания. - Бахмут, 1897, - 341 с.

24. Доклады Бахмутской управы и журналы ХХIV очередного собрания. – Бахмут, 1890, - 401 с.

25. Отчет Бахмутской городской управы за 1892 г. – Бахмут, 1893. –113 с.; Ходатайство Бахмутской уездной Управы об открытии технического училища в Бахмуте, 1892 г. РГИА. -Ф. 733. - Оп. 161. - Д. 57.

26. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Бахмутский уезд, т.2. -Екатеринослав, 1886, - 186 с.

27.РГИА. Ф. 565. - Оп. 4. - Д. 17269. Дело об открытии семи новых ремесленных училищ в разных городах России, 1894 г.

28.РГИА. - Ф. 733. - Оп. 224. - Д. 178. Планы и фасад ремесленного училища г. Бахмута; Доклады Бахмутской уездной управы и журналы ХХХI очередного собрания. -Бахмут, 1897, - 341 С.

29. РГИА. - Ф. 573. - Оп.30. - Д. 1010. Отчет Бахмутской городской управы за 1896 год; РГИА. - Ф. 1288. - Оп. 6. - Д. 84. Отчет Бахмутской городской управы за 1899 г.

30. РГИА. -Ф.733. -Д.д.1791,1792,1793,1794,3470,3472. Отчеты о состоянии Бахмутского ремесленного училища за 1898-1916 гг.

31.Татаринов С.Й., Федотов С.А. Історія педагогіки та народної освіти Донбасу /С.Й.Татарингов//. - Харків:ПП Мачулін, 2012, - 120 с.

32. Отчет Бахмутской уездной земской управы за 1908 г. - Бахмут, 1909. - 103 с.

33.Отчет Бахмутской уездной земской управы за 1900 г.- Бахмут, 1901.- 112 с.

34. 36.Отчет Бахмутской уездной земской управы за 1901 г. -Бахмут, 1901, -165 с.; Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1901 год. - Екатеринослав, 1901; Ведомость школьной сети Бахмутского уездного земства за 1903 год. РГИА. -Ф. 733. - Оп. 187. - Д. 610.

35.Денежный отчет Бахмутской уездной управы за 1905 год. Ч.1. за 1905 год, ч. 2. - Бахмут, 1906. - 45 с.

36.Отчет Бахмутской уездной земской управы по народному образованию за 1903-1904 учебный год. -Бахмут,1904. - 320 с.

37.Бахмутский листок, 1912, 24 апреля

38.Отчет Бахмутской уездной земской управы за 1913 год. -Бахмут. Тип. Вальдштейна.1914; Отчет Бахмутской уездной земской управы за 1914 г. -Бахмут. Тип.Вальдштейна.1915.

39. Отчет Бахмутской уездной управы за 1904-1905 учебный год. -Бахмут, 1905. – 391 с.

40.Павлик И.С. Горловка. Историко-экономический очерк /И.С.Павлик//. – Донецк: Донбасс, 1971. Жеребецкий П.И. Горловка: Научно-публицистические очерки /П.И.Жеребецкий//. – Донецк: КП «Регион», 2001.

41. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Бахмутский уезд. Т.2, -Екатеринослав. 1886, -186 с.;Татаринов С.Й., Голопъоров І.В.

Історія промисловості та економіки Донбасу /С.Й.Татаринів//. Харків:ЧП Мачулін, 2013, - 186 с.

42.Справочник на 1915 год об учебных заведениях Одесского учебного округа из служащих в них. – Одесса, 1915

43. Кізченко В.І. Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905-1907 рр./В.И.Кизченко// – К., 1977; Лазанська Т.І. Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці ХІХ ст./Т.И.Лазанська // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: Вип. 1. – К., 2000. – С. 131-135

44. Журнали Бахмутского уездного земского собрания 1913 года. -Бахмут.Тип. Вальдштейна, 1913.

45. Журнал чрезвычайного заседания Бахмутского уездного земского собрания 25-26 февраля 1914 года. – Бахмут, 1914; Журналы 49 заседания Бахмутской уездной хземской управы 20-26 октября. - Бахмут, 1914; Отчет Бахмутской уездной земской управы за 1914 г. – Бахмут : Тип. Вальдштейна, 1915.